

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

SƏHƏR ORUCOVA

B. J. C.

**AZƏRBAYCAN
FOLKLORUNUN
TOPLANMA, TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞR PROBLEMLƏRİ**

(QƏXTMT – SMOMPK materialları əsasında)

BAKI – 2012

Azərbaycan MEA Folklor İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə
çap olunur.

81(09)
+ 0-58

ELMİ REDAKTORU: F.ü.e.d. Muxtar KAZIMOĞLU

NƏŞRİNƏ MƏSUL: F.ü.f.d. Əziz ƏLƏKBƏRLİ

2/28 584

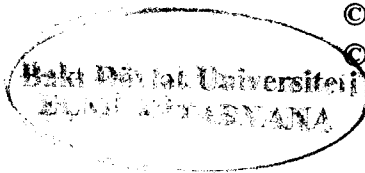
Səhər Orucova. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri (QƏXTMT – SMOMPK materialları əsasında), Bakı, «Elm və təhsil», 2012. - 536 səh.

QƏXTMT – “Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” (rusca: СМОМПК – “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”) Azərbaycan folklorunun qaynaqlarından biridir. Kitabda həmin məcmuənin materialları əsasında Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemlərindən bəhs edilmişdir.

○ 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2012

© Folklor İnstitutu, 2012

© Səhər Orucova, 2012

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	5
------------	---

I FƏSİL

Azərbaycan folklorunun tərcümə tarixində XIX əsr tərcümə prosesinin rolu və tərcümə prinsipləri

1.1. Folklorumuzun rus dilinə tərcümə tarixində XIX əsr tərcümə prosesinin yeri – bu prosesdə “SMOMPK” məcmuəsinin rolu və əhəmiyyəti.....	22
1.2. Folklor mədəniyyət layının toplanması, nəşri, tərcüməsi işində “SMOMPK” un qəbul etdiyi elmi-nəzəri prinsiplər, əldə edilmiş təcrübi nəticələr.....	51
1.3. Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşrinin “SMOMPK” da yaranmış nəzəri-elmi prinsiplərinin ənənə kimi sonrakı mərhələlərdə davamı.....	99
1.4. Folklorun tərcümə nəzəriyyəsinə ümumi bir baxış.....	149

II FƏSİL

“SMOMPK” və XIX əsr Azərbaycan milli-mənəvi etnoqrafik folklor layı

2.1. Azərbaycan milli-mənəvi etnoqrafik folklor mədəniyyət layının “SMOMPK” da əks olunmasına ümumi bir baxış...	190
2.2. XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif regionlarında – qəza, şəhər və bölgələrində formalaşan milli etnoqrafik folklor layı: <i>İrəvan şəhəri – toponim, etnonim, hidronim və antroponimlər folklor materialı kimi</i>	203
2.3. Antroponimlərdən Azərbaycan qadın adlarının toplanılması, rusca şərh və nəşri.....	230
2.4. Bakı qəzasının Şamaxı və Səlyan bölgələrindən toplanmış milli etnoqrafik materialda folklor layı: <i>IX əsrdə Şamaxı folklor mühitindən toplanmış Azərbaycan nağılları</i>	213
2.5. “SMOMPK” məcmuəsində nəşr edilən, Şamaxı şəhərindən yazıya alınan “Şahsevənli Həcinin iti”	

mətni nağıldırmı?.....	252
2.6. “Şamaxı qəzasının Altı-ağac kəndinin folkloristik etimologiyası.....	263
2.7. XIX əsrdə Səlyan bölgəsindən toplanan materiallarda dini-islami dəyərlərdə folklorizm.....	264
a) Dini ibadət yerləri, ziyarətgahlar, pirlər.....	267
b) Səlyandan toplanmış inanclar – sınıamlar.....	272
c) Müxtəlif səciyyəli mərasimlər, bayramlar.....	276

III FƏSİL

Folklorun mənzum-lirik kiçik janrları “SMOMPK”da.

(toplanması, tərcüməsi və nəşri problemləri...)

3.1. Folklorun mənzum-lirik kiçik janrları barəsində ümumi məlumat:.....	288
a) Atalar sözləri və məsəllər.....	292
b) “SMOMPK” da nəşr olunmuş “Bayatı” lirik folklor janrı.....	368
c) Bayatı şəkilli şeirlər.....	405
1. Bayatı vəsfi-hallar	405
2. Ağı-bayatılar.....	414
3. Tapmacalar.....	428
4. Sayaçı bayatılar (Sayaçı nəğmələri).....	460
5. Uşaq folkloru: laylalar, uşaq oyunları və nəğmələri.....	475
6. Xalq mahnı və nəğmə mətnləri.....	496
7.Şikəstə xalq mahnıları.....	502
Nəticə.....	505
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	513

GİRİŞ

Məlumdur ki, ötən yüzilliklərdə, xüsusən də XIX-XX əsrlərdə folklor örnəklərinin toplanması, nəşri və öyrənilməsi, tədqiqi ilə Azərbaycan maarifçi ziyalılarının ən tanınmışları məşğul olmuşlar. Bu sahədə olan işləri tarixi-xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirməli olsaq, XIX əsrin ortalarından tutmuş XX əsrin 20-ci illərinə qədər, istərsə də ondan sonrakı mərhələlərdə nəşr olunan onlarla mətbuat orqanlarının, ayrı-ayrı qəzet və məcmuələrin göstərdikləri xidmətlər folklorumuzun toplanması, nəşri və tərcüməsində nə qədər əzəmətli işlər görüldüyünün şahidi olarıq.

Şifahi xalq ədəbiyyatının qələmə alınması – təkcə ədəbiyyatımız üçün yox, bir çox başqa elmlərin – tarix, coğrafiya, etnoqrafiya və s. inkişafı üçün də böyük rol oynayıb.

Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və tərcümə tarixinin bu mərhələlərinə nəzər saldıqda aydın görsənir ki, hələ də bu sahədə öyrənilməmiş, ciddi tədqiqata ehtiyacı olan “ağ səhifələr” mövcuddur.

Bu cür toxunulmamış, tədqiqatlarda öteri şəkildə xatırlanan “ağ səhifələrdən” biri də XIX əsrdə dərc olunan mətbuatda və toplularda, məcmuələrdə, jurnallarda geniş şəkildə əksini tapan Azərbaycan folklorunun toplanması, tərcüməsi və nəşri problemidir.

Belə mühüm, monumental məcmuələrdən biri də, 1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən rus dilində çap olunmuş, 46 cildi işıq üzü görəndən sonra 1929-cu ildə Mahaçqalada buraxılışı dayandırılmış “Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza” – SMOMPK (“Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” – QƏXTMT)dur ki, uzun illər boyu dərc olunan və ölkəşünaslıq xarakteri daşıyan bu məcmuənin səhifələrində Qafqazda yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyat – folklor nümunələrinin toplanması, rus dilinə tərcüməsi və nəşrinə geniş yer ayrılmışdı. Və təəssüf doğuran hal budur ki, Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarını əhatə edən, əksəriyyət nümunələri ilk dəfə

topladığı, tərcümə etdirib, nəşr edən bu möhtəşəm toplu bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa uzun müddət ümumiyyətlə Azərbaycan tədqiqatçılarının diqqətindən kənar qalmışdı...

“SMOMPK” məcmuəsinin bir mədəniyyət abidəsi və mənbəyi kimi Azərbaycan filoloji fikrində tanınması və bu məcmuəyə istinad edilməsi tarixini izləsək, təxminən belə bir mənzərənin şahidi olarıq. Belə ki, “SMOMPK” məcmuəsi Azərbaycan folklor materiallarının mühüm toplanma və nəşr mənbəyi kimi folklorşünaslığımızda ilk dəfə, keçən əsrin 20-ci illərində Hənəfi Zeynalınlının diqqətini cəlb etmişdi: “Azərbaycan el ədəbiyyatı deyil, bütün Qafqaz miqyasında olaraq xalqlar tarixi, etnoqrafiyası və xalq ədəbiyyatı ilə məşğul olan Lopatinskiyin ətrafında çalışan Azərbaycan müəllimlərinin adını həməən “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” məcmuələrində oxuduqca insanın heyranlığı artır. O adamların nə qədər həvəsi, nə qədər qeyrəti varmış!..” (177, 116-117).

Vəli Xulufu da 1927-ci və 1929-cu illərdə tərtib və nəşr etdiyi “Koroğlu” dastanına yazdığı “Başlangıç əvəzinə” məqaləsində məcmuənin bir mənbə olaraq adını “Qafqaz tayfalarını və yerlərini yazmaq üçün materiallar yığamalı” kimi tərcümə edərək ona istinad edir və qeyddə yazır: “Yuxarıdakı məlumatı ruscadan tərcümə etdik və avtorun sözlərini dırnaqlar içinə aldığımız. Avtor Mirzə Vəlizadədir. Qori qəsəbəsində 1889-cu ildə yazılmışdır. Avtorun yazdığına görə, o da Koroğlu haqqında məlumatı Tiflis qəzasının Kosalar kəndi aşığılarından yazmışdır” (92, 7-9; 164-169).

Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə Azərbaycan folklorunun toplanması, sistemə salınması, nəşri və öyrənilməsində mühüm əmək sərf etmiş alimlərdən biri olan A.V.Baqri “SMOMPK” məcmuəsinə qiymətli bir folklor mənbəyi kimi müraciət edən və bizim folklorçularımızın diqqətini bu topluya yönəldən ilk ziyalılardan olmuşdur. A.V.Baqri 1923-cü il noyabrın 2-də təsis edilmiş “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti”ndə əsaslı fəaliyyət göstərmiş və “Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru” monumental əsərində “SMOMPK” məcmuəsinin başçısı olan L.Q.Lopatın-

skinin arxivindən, həmçinin məcmuənin özündən qiymətli bir mənbə kimi əsaslı şəkildə istifadə etmişdir (227).

Sonrakı mərhələlərdə “SMOMPK” məcmuəsi H.Araslının, M. H.Təhmasibin və digərlərinin əsərlərində xatırlansa da, əsaslı bir folklor mənbəyi kimi ondan istifadə edilməmişdir...

Bundan sonra, nədənsə müəyyən müddət bu məcmuə bir mənbə kimi filoloqlarımızın diqqətindən kənar qalmış, əsasən XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq folklorun bu və ya digər janrlarını tədqiq edən folklorşünaslarımızdan İ.İbrahimov, Ə.Axundov, S.Yaqubova, N.Seyidov, Ə.Qarabağlı, F.Fərhadov, M.Seyidov, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, A.Nəbiyev, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov və sonrakı folklorşünaslar nəslinin, demək olar ki, hamısı məcmuəyə intensiv müraciət etməyə başlamışlar...

60-cı illərin əvvəllərində folklorşünas, filologiya elmləri namizədi, mərhum İdris İbrahimov “SMOMPK” məcmuəsinə bir folklor mənbəyi kimi müraciət etmiş, bu cəhətdən onu yüksək qiymətləndirərək yazmışdır: “Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman atalar sözlərinin toplanması və nəşr edilməsi işinə qismən məsuliyyət hissi ilə yanaşılmış, nəşr edilən nümunələrin xalq içərisindəki tələffüz qaydalarına əsasən əməl edilmişdir.” (82, 126).

Keçən əsrin 60-cı illərində “SMOMPK”u bir folklor mənbəyi kimi qeyd edən folklorşünaslardan biri də Səfurə Yaqubova olmuşdur. “Aşıq Qərib” dastanının tədqiqatçısı kimi tanınan S.Yaqubova “Aşıq Qərib” dastanı və onun başqa xalqlarda olan variantları” məqaləsində yazır: “Aşıq Qərib” dastanı təkcə Azərbaycan deyil, Qafqazın və Orta Asiyanın bir çox başqa xalqları içərisində də geniş yayılmışdır. Bu dastanın Orta Asiyada türkmən, özbək, uyuğur, qaraqalpaq, Qafqazda isə Azərbaycan, gürcü, erməni və s. milli variantları vardır. Eyni adlı dastan Kırımın qairimlər və Şimali Qafqazda qabardinlər tərəfindən də yazıya alınmışdır. Cənubi Azərbaycanda və Türkiyədə də bu dastanın geniş şəkildə yayıldığı məlumdur.” (170, 210).

“Aşıq Qərib” dastanı belə geniş arealda yayılmasına baxmayaraq, bir çox digər folklor janrları kimi bu dastan da, yazıya alın-

mış şəkildə ilk dəfə “SMOMPK” məcmuəsində nəşr edilmişdir ki, bu faktın özü də, məcmuənin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

S.Yaqubova yazır: “Azərbaycan “Aşıq Qərib”inin hələlik ancaq beş variantı yazıya alınmışdır. Bunlardan birincisi hələ keçən əsrdə Kelviya gimnaziyasının müəllimi Mahmudbəyov tərəfindən Şamaxının Tircan kəndində Aşıq Orucdan yazılıb SMOMPK-nın 13-cü cildində çap edilmişdir. Bu variantın qısa məzmunu “Şamaxı qəzasında yazılmış sevimli aşıq nəğməsinin sərbəst tədbili” sərlövhəsi ilə “Южный Кавказ” qəzetinin 1911-ci il 7-ci nömrəsində dərc edilmişdir. Variantın daha yığcamlaşdırılmış məzmunu isə 1941-ci ildə S.Vurğunun və M.Luqovskoyun redaksiyası ilə çıxan “Azərbaycan poeziyası antologiyası”na daxil edilmişdir. Dastanın qalan variantları Sovet hakimiyyəti illərində qələmə alınmışdır.” (170, 210). Deməli, XX əsrin 40-cı illərinə qədər ancaq “SMOMPK” məcmuəsində dərc olunmuş variantdan istifadə edilmişdir.

Folklorşünas S.Yaqubovanın toxunduğu bu faktı dəqiqləşdir-mək xatirinə qeyd edək ki, məcmuənin bu sayında dərc edilən “Aşıq Qərib” dastanı (məcmuədə nağıl adlandırılır) Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının müəllimi Səfərəli bəy Səfərlibəyov tərəfindən qələmə alınmışdır. Dastan yurd yeri ilə birlikdə (dastanın yurd yeri tərcümədə qısaldılmış şəkildə verilmişdir) 87 nəğmədən ibarətdir. Onlar şeirlə, ərəb əlifbasında azərbaycanca verilmiş, nəğmələrin mətni isə nəsr ilə rus dilinə tərcümə edilərək çap edilmişdir. Dastanın rusca mətninin dəqiqləşdirilməsi və redaktəsi işində isə Şərif bəy Mirzəyev iştirak etmişdir. (350, 25).

XIX əsr ədəbiyyat tarixinin yazılması prosesində akademik Feyzulla Qasımlı məcmuənin adını bir mənbə kimi çəkir və mətbuat tarixindəki yerindən, maarifçilik və məktəbdarlıq işinin təşkili məsələlərini işıqlandırarkən ona da istinad edir. (14, 292).

XX əsrin 60-cı illərindən sonra “SMOMPK” məcmuəsi Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında mühüm bir mətbuat mənbəyi kimi ara-sıra olsa da, tədqiqatlarda yeri gəldikcə xatırlanmış, bu və ya digər şəkildə ona istinad edilmiş, ən azı adı çəkilmişdir. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından “SMOMPK” məcmuəsi ilk dəfə bir mət-

buat orqanı kimi tədqiqata cəlb edilmiş, tanınmış dilçi-alim, filologiya elmləri doktoru, prof. Qara Məşədiyev “SMOMPK” məcmuəsinin materialları əsasında “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri” əsərini yazmışdır. Bu dəyərli monoqrafik əsərin nəşriyyat təqdimatında oxuyuruq: “Bu əsərdə Azərbaycan (türk) mənşəli coğrafi adların linqvistik xüsusiyyətləri Qafqazın (xalqlarının) dilinə, etnoqrafiyasına, coğrafiyasına dair məlumatı özündə əks etdirən “Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi”nə (1881 – 1929) əsasən tədqiq edilir. Oxuculara təqdim olunan bu monoqrafiya (“SMOMPK” məcmuəsinin materialları əsasında) tarixi onomastikanın müxtəlif sahələrinə aid yazılmış ilk əsərdir.” (124).

Azərbaycan folklorşünaslığında “SMOMPK” məcmuəsi folklorşünaslıq mənbəyi kimi ilk dəfə nisbətən geniş şəkildə, tərcümə problemi ilə əlaqədar keçən əsrin 90-cı illərinin sonlarından bizim diqqətimizi cəlb etdi. “Azərbaycan folklorunun tərcümə probleminin özünəməxsusluğu (1980-1990-cı illər)” mövzusunda apardığımız tədqiqat işinin “Azərbaycan folkloru rus dilində (tərcümə və nəşri tarixindən)” və “Azərbaycan folklorunun ilkin janrları, xalq poeziyası nümunələri rus dilində” adlandırılan fəsilələrində problemlə əlaqədar məcmuənin əhəmiyyətindən və gördüyü işdən söz açmış və əsaslı folklor mənbəyi kimi ona istinad etmişdik. (138; 139).

Bizim bu cəhdimizdən sonra məcmuə bir tədqiqat obyektinə kimi folklorşünaslığımızın diqqətini daha yaxından cəlb etdi və Maqşud İmrani “SMOMPK” məcmuəsində paremioloji vahidlər” mövzusunda filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya üzərində işlədi və müvəffəqiyyətlə 2008-ci ildə müdafiə etdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Maqşud İmrani də tədqiqatında qeyd edir ki, “SMOMPK” məcmuəsi ilə bağlı Azərbaycan folklorşünaslığında ayrıca tədqiqata rast gəlmədik. Amma bu və ya digər şəkildə məcmuəyə müraciət olunmuşdur.” Bu əlbəttə dürüst müşahidə idi. Lakin müəllif Azərbaycan folklorşünaslığında məcmuəyə “bu və ya digər şəkildə müraciət olunmasının” tarixini izləmədiyindən yanlışlığa yol vermiş və çəkdiyi adlardan belə təsəvvür olunur ki, “SMOMPK” folklorşünasları-

mızın diqqətini ancaq 70-ci illərdən cəlb etmişdir. M.İmrani bu cəhətdən fikrini belə tamamlayır: “Xüsusilə, Azərbaycan folklorşünaslıq tarixini yazan alimlər P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, Q.Umudov və b. məcmuədə bizim folklor mətnlərimizin olduğunu diqqətə çatdırmış və onun tədqiqatının zəruriliyini qeyd etmişlər.” (83, 7). (Seçmə bizimdir – S.O.) Lakin, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz faktlar göstərir ki, “SMOMPK” məcmuəsindən bir mənbə kimi istifadə çox əvvəllərdən olmuş, lakin M.İmranınin də qeyd etdiyi kimi, məcmuə ayrılıqda bir folklor mənbəyi kimi tədqiq edilməmişdir. M.İmranınin özü də, məcmuəni bir problem üzrə - paremioloji vahidlər istiqamətində öyrənməyə ilk cəhd edənlərdən olduğundan müəyyən təsvirçiliyə yol versə də, maraqlı bir tədqiqat işi yerinə yetirmişdir.

Amma, məcmuənin bir folklor mənbəyi kimi tədqiq edilməsinin zəruriliyi ideyasının adları çəkilən tanınmış folklorşünaslar tərəfindən irəli sürülməsi şəksizdir...

Tanınmış folklorşünas, filologiya elmlər doktoru, prof. İsrail Abbaslı bu cəhəti ciddi narahatlıqla nəzərdə tutaraq haqlı olaraq yazır: “Təəssüf ki, Azərbaycan folkloru örnəklərinin toplanması və nəşrində ayrıca xidməti olan “SMOMPK” («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа») məcmuəsindən tutmuş el ədəbiyyatına xüsusi səhifələr ayırmış dövrü-mətbuat orqanlarına kimi heç bir el ədəbiyyatı örnəklərini toplamaq, onları vahid bir mərkəzdə cəmləşdirmək barədə təşəbbüs qaldırılmamışdır. Həmin vəziyyət sonrakı illərdə də sükutla qarşılanmışdır.”(1, 10).

Bu ciddi məsələ hamıdan əvvəl prof. P.Əfəndiyevi narahat etmiş, ona görə də, görkəmli folklorşünas hələ XX əsrin 80-ci illərinin başlanğıcında mühüm bir ideya irəli sürmüşdür: “Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının XIX əsr rus mətbuatında nəşri məsələsi ayrıca tədqiqata möhtacdır”. (54, 28).

Bu cəhətdən XIX əsrin 80-ci illərindən nəşr edilən və özündə zəngin Azərbaycan folklor və etnoqrafik materiallarını əks etdirən “SMOMPK” məcmuəsini folkloristik problemlərə uyğun bir tərzdə geniş, monumental tədqiqata cəlb etmək müasir folk-

lorşünaslığımızda olduqca önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Və indiki mərhələdə “SMOMPK” məcmuəsi folklorşünaslığımızın müxtəlif problemləri istiqamətində tədqiqat obyektini kimi maraqlı dairəsinədir ki, bizim tədqiqatımız da, bu sıradandır...

Bizim işimizin ən mühüm, aktual cəhətlərindən biri də budur ki, Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcümə problemləri əksər istiqamətlərdə, konkret tarixi dövr daxilində, yəni XIX əsrdə baş verən toplama və tərcümə hadisələrini, xüsusən “SMOMPK” məcmuəsindəki Azərbaycan folklorunun tərcümə faktlarını və ilkin yaranan tərcümə prinsiplərinin xüsusiyyətlərini də əhatə edə bilsin...

(“SMOMPK”/ “QƏXTMT” “Qafqaz Əraziləri və Xalqlarının Təsvirinə dair Materiallar Toplusu” əsasında) Azərbaycan folklor materiallarının XIX əsrdə toplanması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri problemlərinə həsr edilmiş hazırkı tədqiqat işi folklorşünaslığımızda bu mövzuda ilk əsər kimi aktualıq və müasirlik kəsb edir. Azərbaycanın, o cümlədən türkdilli folklor nümunələrinin toplanması, nəşri və rus dilinə tərcümə tarixi böyük təcrübəyə malik olsa da, bu zəngin tərcümə məktəbinin “SMOMPK” məcmuəsində keçdiyi tarixi yol, mərhələlər və bu tarixi yolun praktik, təcrübə nəticələri nə tarixi-xronoloji cəhətdən, nə də elmi-nəzəri problemlər istiqamətində lazımcına öyrənilməyibdir.

Azərbaycan xalqının tarixində XIX əsr çox ziddiyyətli dövrlərdən biridir. Bu illərdə ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələrlə əlaqədar şifahi xalq ədəbiyyatına olan maraqlı da güclənmişdi. Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda fəhlə sinfinin meydana gəlməsi, inqilabi hərəkatın güclənməsi və başqa amillər öz növbəsində ədəbiyyatın, incəsənətin qarşısında bir sıra yeni tələblər qoyurdu. XIX əsrin son çərçivəsində, eləcə də, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan folklorşünaslığında dövrün hadisələri ilə bağlı bir sıra özünəməxsus yeni keyfiyyətlər meydana çıxırdı. Azərbaycan ziyalıları mütərəqqi rus ziyalıları ilə birgə folklorumuzun toplanması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri işində çox mühüm nəticələr əldə etmişlər. Bunun nəticəsi idi ki, folklor sürətlə həm yazılı ədəbiyyatla, həm də o zamanın pedaqoji fikrinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdi. Çünki folklorun toplama

yıcıları və tərcüməçiləri də, onun nəşri işi ilə məşğul olanlar da həmin yazıçı, şair və pedaqoqlar idi... Əgər dəqiqləşdirsək, yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin əksəriyyəti folklorlardan öz ədəbi və pedaqoji fikirlərini yaymaq üçün bir vasitə kimi istifadə edirdilər. H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, S.S.Axundov, A.Şaiq, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, R.Əfəndiyev, F. Köçərli kimi görkəmli şəxslərin bütün fəaliyyətinə diqqət etsək görərik ki, bunların hamısının gördükləri işlərin mərkəzində, əsasında məhz özlərinin xalqdan topladıqları, seçib götürdükləri folklor materialı durmuşdur. Başqa sözlə desək, onlar məhz xalqın bu səpkidə, tərbiyə mövzusunda yaradılmış əsərlərini axtarıb seçmiş, toplamış, nəşr etmiş, dərsliklərə salmış, yenidən canlandırmış, ədəbi-bədii yaradıcılıqlarında istifadə etmiş, folklor motivləri əsasında əsərlər yaratmışlar...

Tədqiqatın predmetini və mövzunun əhatə sferasını müəyyənləşdirmək üçün ən əvvəl folklorşünaslığın başlıca problemlərindən biri olan “folklor” sferasını müəyyənləşdirmək lazımdır. M.Qorki folkloru “söz sənətinin başlanğıcı” hesab etmişdir (317) və bu söz bir anlayış kimi XIX əsrin ortalarında Avropada-İngiltərədə meydana gəlmişdir. İngilis tarixçisi Vilyam Toms “Ateneum” qəzetinin 1846-cı il 20 avqustunda dərc etdirdiyi məqalədə mərasim nəğmələrini toplayıb nəşr etmək ideyasını ortaya atmış və bu materialı da “folklor” adlandırmışdır. İngiliscə folklore sözündəndir, hərfi mənası xalq müdrikiyi, xalq biliyi, xalq hikməti deməkdir. Sonradan beynəlxalq ədəbiyyatşünaslıqda özünə status qazanaraq elmi-nəzəri ədəbiyyatın əsas termininə çevrilmişdir. (31, 583; 260; 287; 165).

Folklor mənsub olduğu xalqın milli təfəkkürünü bütövlükdə əhatə edir. Ona görə də şifahi xalq ədəbiyyatı materialları geniş əhatə funksiyasına malik olduğundan bu materialları öyrənərkən bir sıra mühüm təfəkkür sahələrini mütləq nəzərə almaq vacibdir.

a) “Bir xalqın folklorunu bilmədən onun tarixini öyrənmək mümkün olmadığı” (M.Qorki) kimi, xalq ədəbiyyatını da xalqın tarixini bilmədən öyrənmək mümkün deyildir. Xalq ədəbiyyatı mənsub olduğu xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır və özündə bu tarixin ən bariz cəhətlərini əks etdirir. Doğru fikirdir ki, yüzlərlə lirik

şeir, lətifə, əfsanə, nağıl və dastanlarımızın yaranmasında tarixi hadisələr mühüm rol oynamışdır. Xalq tarixinin mühüm dövrlərini bu əsərlərdə bədii şəkildə əks etdirib yaşatmışdır. Odur ki, tarixi faktların, tarixi şəxsiyyətlərin və bir çox folklor surətlərinin, obrazlarının, qəhrəmanlarının müqayisəli tarixi metodla öyrənilməsi zərurəti yaranır;

b) Mütəxəssislər müəyyənləşdirmişlər ki, şifahi ədəbiyyatda xalqın həyat və məişəti, adət və ənənəsi, mərasimləri, inancları, bütün mənəvi dünyaları bütün incəliklərilə, rəngarəng boyalarla əksini tapır. Folklorda xalqın ən qiymətli mədəniyyət layı və ona məxsus etnoqrafiya ünsürləri qorunub əsrlərdən əsrlərə ötürülür. Xalqa məxsus etnoqrafiya və mədəniyyət də folklorla diffuz edir. Ona görə də, biz bunu “etnoqrafik folkloristik mədəni lay”, “etnik-millî mədəni lay” adlandıraraq folklor materialında əksini tapan xalqa məxsus nə varsa onu küll halında, birlikdə - folkloristik material kimi öyrənməyin vacibliyini irəli sürürük.

Folklor materialları, həm də yaddaşın məhsuludur. Söyləyicinin və dinləyicinin məhsuludur, söylənilən dövrün dil hadisəsidir. Miflərlə folklor nümunələri hafizələrdən-hafizələrə, dillərdən dillərə keçir, coğrafi məkanlar dəyişir... Bu gün dinləyici funksiyasında olan, sabah söyləyici funksiyasında ola bilir və bu prosesdə söyləyicinin yaddaş və hafizəsindən, dünyagörüşündən asılı olaraq itirilən və qazanılan, dəyişdirilən, əlavə edilən yüzlərlə bədii material olur... Folklor materiallarının vaxtaşırı, müəyyən mərhələlər üzrə toplanması, yazıya alınması ilkin tarixi qatda olan folklor materialının qorunmasına şərait yaradır və yazıya alınmış folklor materialı sabit şəkildə qalır ki, “SMOMPK”un bir əhəmiyyəti də buradan hasil olur ki, məcmuə XIX əsr Azərbaycan folklor qatını qorumaqla mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bu problem – folklorun funksiyası folklorşünaslığın yaranmasından bu günümüze qədər həmişə ciddi maraq dairəsində olub və fərqli fikirlər, münasibətlər ortaya gəlir. Müasir folklorşünaslığın son nailiyyəti kimi Amerika Folklor Cəmiyyətinin apardığı tədqiqatların nəticələri xüsusi maraq doğurur.

“Folklor nədir?” – sualı özünə münasibətdə sistemli yanaşma tələb edir. Bu mənada, qarşıdakı sualla bağlı axtarışları vahid elmi-nəzəri sistemin dialektik inkişafı fonunda izləmək daha məqsədəuyğundur. Bunun üçün Amerika Folklor Cəmiyyətinin “AFNet” veb saytında yerləşdirilmiş və dünya folklorşünaslığının bir əsr (XX yüz il) boyunca davam etmiş təcrübəsini əks etdirən bəzi səciyyəvi fikirlərə nəzər salaq.

Amerika Folklor Cəmiyyətinin (“American Folklore Society”) “AFNet” veb saytı “What is folklore?” (“Folklor nədir?”) başlığı altındakı “giriş” səciyyəli məlumatında deyilir:

«Folklor şifahi münasibətlər və davranış nümunələri vasitəsilə geniş yayılan ənənəvi incəsənət, ədəbiyyat, bilik və təcrübədir. Hər bir qrupun öz əhatə dairəsinə uyğun “şifahi yaradıcılıq” mübadiləsi olur ki, bunun əsas hissəsi olaraq xalq ənənələri – insanların ənənəvi şəkildə inandıqları (əkinçilik təcrübəsi, ailə adətləri, dünyagörüşün digər elementləri), etdikləri (rəqs, musiqi bəstələmək, paltar tikmək), yaratdıqları (memarlıq, incəsənət), söylədikləridir (şəxsi hekayələr, tapmacalar, lirik mahnılar və s.). Bu nümunələrdə göstəriləni kimi, həmin kateqoriyalar arasında nə gündəlik həyatda, nə də folklorşünasların təqdimatında qəti və kəskin fərq yoxdur. «Folklor» kəlməsi mədəniyyətin nəhəng, dərin və vacib vahididir. Bu fənnin necə geniş və mürəkkəb olduğunu nəzərə alıb deyə bilərik ki, folklorşünasların folklorla müxtəlif cür tərif və təsvir verməsi heç də təəccüb doğurmur». (411).

Həmin baxış sisteminə görə, folklor, ilk növbədə, toplum tərəfindən yaranan ənənə hadisəsidir. “Ənənəvilik” – xalqın əldə etdiyi nə varsa onun mədəniyyət hadisəsi kimi struktur mahiyyətini təşkil edir: folklorun tərkibini təşkil edən bütün struktur səviyyələri “ənənəvilik” mahiyyətinə görə folklor statusu ala bilər. Beləliklə, ənənədən qıraqda “folklor” sayıla biləcək hadisə yoxdur. Deməli, istənilən mədəniyyət hadisəsi ənənə kontekstində folklorla bu və ya başqa şəkildə əlaqələndə, folklorla aid olma statusu əldə edə bilər...

Burada yaranan faktın toplum tərəfindən, özü də, şifahi şəkildə, təbii axarla yaranması əsas şərtidir. Şifahilikdən qıraqda qalan

mədəniyyət hadisəsi artıq folklor sayılmır. O mədəniyyət hadisəsi ki, (növu, tipi, janrı və s.), şifahi ənənə vasitəsi ilə reallaşır, bunlar milli mədəniyyətin “folklor” adlanan sferasına aiddir. Beləliklə, folklor konkret reallaşma tipləri baxımından şifahi ənənədə mövcud olan incəsənət, mədəniyyət, ədəbiyyat, bilik və təcrübə hadisəsidir və bütövlükdə xalq yaradıcılığıdır, xalqa məxsusdur.

Amerika Folklor Cəmiyyətinin veb saytında folklorla bağlı aparılan müşahidələr və nəticələr müasir folklorşünaslığın tədqiqat prinsiplərində nəzərə alınacaq dərəcədə əhəmiyyətlidir. Məsələn, Amerika folklorşünası Bencamin A.Botkin bu prosesi izah edərək yazmışdır: “Folklor şifahi tərzdə vüsət alan, yaranan, konversasiya olan ənənəvi inanc, adət və ifadədir. Hər bir qrup təhsilli və ya təhsilsiz, şəhərli və ya kəndli olmasından asılı olmayaraq, ümumi maraq və məqsədlərlə bir-birinə bağlanır ki, bu da folklor adlanır. Bu adət və ənənələrə bir çox şeylər daxildir. Amma bunların hər biri təkrarlar və dəyişikliklər vasitəsi ilə model halına salınmış və uyğunlaşdırılmışdır ki, bunun da qrup (oxu: toplum – S.O.) üçün xüsusi dəyəri var. (Bax: Yenə orada.)

Bencamin A.Botkinin fikrini ümumiləşdirəsi olsaq, aydın olur ki, folklor, ilk növbədə, müəyyən bir toplumun maraqlarına xidmət edən şifahi ənənə hadisəsidir: onun mövcudluğu şifahiliyə muncər olunur. Folklor inanclardır: etnik vahidin inamlar sistemini özündə əks etdirir; adətlərdir: etnik vahidin kollektiv üçün zəruri olan davranış modellərini əks etdirir, ifadələrdir: şifahi yaranan sözlü mətnin məlum qəliblərdə, janrlarda əksini tapan ədəbi modelləridir...

Veb saytda Jan Brunvandın 1978-ci ilə aid “Amerikan folklorunun tədqiqatı” əsərindən belə bir fikri verilmişdir: “Folklor insanların yazılmamış adət-ənənələridir; ...bu ənənələrin forma və məzmunu, onların tərz və insandan insana keçməsinin əlaqə texnikasıdır... Folklor mədəniyyətin ənənəvi və qeyri-rəsmi hissəsidir. O, ənənəvi örnəklər və şifahi sözlər vasitəsi ilə bütün bilikləri, anlaşma dəyərlərini, münasibətləri, hissləri, insanları özündə birləşdirir”. (411). (Veb saytın mətnindəki seçmələr bizə məxsusdur – S.O.).

Jan Brunvandın bu fikrindən də, yenə aydın olur ki, folklor, ilk növbədə, şifahi adət-ənənələrdir; həmin adət-ənənələrin forma və məzmunudur, etnosa məxsus olan və şifahi ənənədə gerçəkləşən biliklərin, təcrübənin, sosial ünsiyyət üsullarının, etnik-ictimai dəyərlərin, münasibət modellərinin, sosial-emosional qəliblərdə əks olunmasıdır, xalq təfəkkürünün məcmusudur, emosional-poetik tərzdə ifadə üsuludur, bütün bunların “folklor” anlayışında ehtiva olunan sistemidir.

Müasir milli folklorşünaslığımızın ən nüfuzlu tədqiqatçılarından biri olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev isə folklorun təbiətini belə müəyyənləşdirir: “Dünya xalqlarının müxtəlif dövrlərdə el ədəbiyyatı, xalq icadı, ağız ədəbiyyatı, el sözü, xalq yaradıcılığı, şifahi ədəbiyyat, xalq hikməti və s. adlandırdığı bu bədii yaradıcılığın fenomenal təbiəti əslində hələ tamamilə açıqlanmamışdır. Təxminən son yüz ildə dünya elmi tərəfindən *folklor* adı altında öyrənilən söz sənəti təbii ki, bir çox özəllikləri ilə əlamətdardır.

Folklor şifahi şəkildə yaranan, onu yaradan xalqın mənəvi-əxlaqi bütövlüyünü və qabaqcıl dünyagörüşünü özündə əks etdirən söz sənətidir. Bu söz sənəti xalq təfəkkürünün erkən çağlarından başlayaraq inkişafın müxtəlif dövrlərini və mərhələlərini, milli məişət həyatını və xalqın milli psixologiyasını özündə əks etdirir.

Xalqın şifahi yaradıcılığında ibtidai insanın erkən əmək, məişət həyatından tutmuş onun təbiətə ilkin bədii münasibəti – simvolik, fetişist, magik və totemistik görüşləri, animist və mifoloji təsəvvürləri əks olunmuşdur. Bu şifahi söz sənətində xalqın ilkin inanmaları, etiqad, ayin və mərasimləri bədii həqiqətə çevrilib yaşamış və bir çoxu bu günümüze qədər gəlib bizə çatmışdır.

Ağız ədəbiyyatı xalqın psixoloji dünyası, etik-estetik dünyagörüşü ilə sıx bağlı olmuş, qabaqcıl ideallar, humanist görüşlər zəminində yaranıb formalaşmışdır.

Müxtəlif dövrlərdə daha qədimdən başlayaraq ayrı-ayrı xalqların yaratdığı ağız ədəbiyyatı bu xalqların tarixini, mədəniyyətini, məişət həyatını özündə bəzən bütöv halda yaşatmışdır.

288584

...Ona görə də *folklore* termini bu gün daha geniş anlamda başa düşülməlidir. Folklor təkcə xalq hikməti kimi yox, xalqın qabaqcıl, aparıcı dünyagörüşünü əks etdirən söz sənəti kimi dərk edilməlidir. ...Bütün başqa xalqlar kimi, Azərbaycan türklərinin adət-ənənəsi, ayin və etiqadları, erkən etik və estetik düşüncəsi onun ağız ədəbiyyatında bütöv şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu gün türkün tarixini, estetik düşüncəsini və milli psixologiyasını onun ağız ədəbiyyatından kənarında öyrənmək mümkün deyildir. ...Bu gün ümumdünya mədəniyyətinin zənginliklərinə bələd olmaq üçün ilk öncə öz ağız ədəbiyyatımızı bütün incəliyi, özünəməxsusluğu və milli xüsusiyyətlərilə öyrənmək gərəkdir.” (120, 22-25).

Prof. Azad Nəbiyevin müəyyənləşdirdiyi bu elmi-nəzəri konsepsiyanın əsas istiqamətləri bir daha tədqiqatımızın aktuallığını və metodoloji tədqiqat prinsipini şərtləndirən ən mühüm amillərdəndir.

Həmçinin biz mövzumuzun tədqiqat metodologiyasının müəyyən istiqamətlərində prof. Azad Nəbiyevin bu konsepsiyasına əsaslanmış və “SMOMPK” məcmuəsində Azərbaycana aid nəşr edilən tarixi, etnoqrafik və digər materiallara da folklor mədəniyyət layı kimi yanaşmış və bu istiqamətdə tədqiq etməyə cəhd etmişik.

Folklorun təbiətini müəyyənləşdirməyə cəhd edilən digər bir mənbədə oxuyuruq: “Müəllifsizlik faktoru mətnin folklor olmasının çoxsaylı əlamətlərindən yalnız biridir, həm də o qədər dominant olmayan əlamətlərindəndir. Bu əlamətlərin tam olmayan, nisbətən əsas hesab edilə bilən məhdud siyahısı aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq folklor qəlibləri, folklor modelləri əsasında yaranır...
2. Folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq şifahi ənənədə mövcud olur...
3. Folklor mətni yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, variant və versiyalara malik olur...
4. Folklor mətni yaddaşlardan qeydə alınmalıdır...
5. Folklor mətnləri yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq arxetip